

KAPRONCZAY KATALIN*

Orvosi vonatkozású írások Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) kéziratok hátrahagyottjában

Párhuzamok és kereszteződések, azonosságok és különbségek, kölcsönös érdeklődés egymás sorsa, kultúrája és történelmi emlékei iránt, időnként egymás bírálata, de a nagy sorsfordító történelmi pillanatokban a testvéries összefogás és segíteni akarás – talán így lehet dióhéjban jellemezni a sok évszázados magyar–olasz kapcsolatok múltját. A tudásra szomjas magyar diákok szívesen látogatták a jó hírű itáliai egyetemeket, de nem lehet elképzelni magyar királyi, fejedelmi, vagy főúri udvartartást olasz orvos, csillagjós, történetíró, művész nélkül sem. Már a 16. századtól fogva örömmel időztek hazánkban az olasz utazók, akik élményeiket, megfigyeléseiket papírra vetették, ezzel is gazdagítva a magyar kultúrtörténetet.

Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy közülük is kiemelkedik **Luigi Ferdinando Marsigli** (1658–1730) bolognai születésű gróf, hadvezér és természettudós, hiszen kevesen tudtak annyit a korabeli Magyarországról és történetéről, mint ő. Annyi más nemesi származású, de szegény honfitársához hasonlóan Marsigli is a katonai pályát választotta, de az európai nagyhatalmakhoz kötött kis olasz államokban nem remélhetett különösebb katonai karriert, ezért 24 éves korában jelentkezett a Habsburg császári seregbe. Közkatonaként kezdte és egy év múltán már kapitánnyá lépett elő a Rábánál, ahol török fogságba esett: előbb Bécs alá, majd Budára hurcolták. Kilenc hónapi raboskodás után kiváltották, ekkor küldte el első jelentését Bécsbe Buda erődítményéről, majd beszámolt Buda 1684. évi sikertelen ostromáról, ahol az aknák és a védőállások készítését irányította. Ezután a bécsi ágyúöntőde munkáját, Győr, Esztergom és Visegrád védelmi rendszerét ellenőrizte, nagy szerepe volt Érsekújvár bevételében. Buda 1686. évi visszafoglalásánál, majd az azt követő felmérő, helyreállító munkáknál is fontos szolgálatokat vállalt, mint mérnök. A karlócai béketárgyalások idején Bécs őt bízta meg az új határvonalak kijelölésével. Mintegy húszéves magyarországi tartózkodása alatt egészen a tábornoki rangig emelkedett. Sokoldalú érdeklődése azonban nem korlátozódott a katonai, hadmérnöki feladatok megoldására. A kulturális értékek és természeti kincsek mellett nem ment el észrevétlenül, minden érdekesség megragadta a figyelmét, lejegyezte, lerajzolta, összegyűjtötte és rendszerezte a látottakat. Minden könyvtörténeti munka megemlíti, hogy ő még látta a Corvina könyvtár maradványait, és az ő javaslatára szállították a viszonylag épen maradt köteteket a császári könyvtárba. Nevéhez fűződik az egyik leghíresebb és legértékesebb székely rovásírásos pálca-naptár megtalálása 1690-ben. Domborhatású térképeket készített Magyar

* Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár 1023 Budapest, Török u. 12.

ország több vidékéről, felmérte, lerajzolta az útjába kerülő ipari műemlékeket, csak az ő leírásai és rajzai alapján tudunk képet alkotni a felvidéki bányatechnika korabeli érdekességeiről. Pontos rajzokat készített a budai török fürdőkről, gondosan megörökítette a Duna mentén található, római korból fennmaradt régészeti, építészeti emlékeket. Számos, nyomtatásban megjelent műve között magyar vonatkozásúak is vannak: a *Danubius operis prodromus* (Nürnberg, 1700), a *Danubius pannonico-mysicus* című 6 vaskos kötetben (Amsterdam, 1726) rendkívüli pontossággal, körültekintéssel mutatja be – saját rajzaival illusztrálva – Magyarország flóráját.

Marsigli széles körű tudományos munkásságát igen nehéz jellemezni, csak a kissé elkoptatott „*uomo universale*” jelzővel közelíthetjük meg a katonaemberként világot járó és a környezetében felbukkanó minden fontos momentumra odafigyelő gróf egyéniségét. Az viszont talán kevésbé ismert, hogy óriási mennyiségű kéziratos műve között orvosi munka is található, sőt annak magyar vonatkozásai is vannak.

Marsigli pestissel foglalkozó kéziratának nem csupán az egyetemes orvostörténet szempontjából van jelentősége, annak külön fejezeteit, a katonaorvoslást, a közegészségügyet és a járványtani megelőzést is gazdagítja.

Bolognában őrzött óriási mennyiségű kézirata között található az a – Marsigli által pestis-traktátusnak nevezett – füzet, amelynek címe: „*A törökországi pestis természete megtörtént esetek alapján megírva C. Luigi Ferdinando Marsigli által.*” Érdekes módon nagyon hosszú ideig elkerülte a kutatók figyelmét a kézirat, az orvostörténészekét is. **Veress Endre** katalogizálta a huszadik század elején a magyar vonatkozású írásokat, de ő is átfutott felette, mondván, hogy – nyilván a cím alapján – ebben nincs olyan téma, ami Magyarországot érintené. Tévedett. Szerencsére **Münster László** magyar származású, Olaszországban élő orvostörténész tüzetesen átolvasta a kéziratot és feltárta annak Magyarországra vonatkozó részeit. Abban az időszakban, amelyre a kézirat jelentős része vonatkozik – az 1700-as esztendő, majd rövid kihagyásokkal az azt követő évek – Erdélyben és Magyarország több vidékén ismételten felütötte fejét a pestis. Marsigli ekkor időzött ott és teljesítette feladatát – a karlócai békekötés utáni határvonalak kijelölésével bízta meg a császár, II. Lipót – Temesvár környékén, amely éppen a pestis által sújtott területek egyike volt. Nem csupán a polgári lakosság rettegett a fekete haláltól, de a katonai táborok zárt közössége számára is jóvátehetetlen következményekkel fenyegetett egy bármiféle járvány kitörése.

Marsigli kéziratának a betegséggel kapcsolatos pontos megfigyeléseken és esetleírásokon túlmenően az a gyakorlati haszna van, hogy megismertet mindazokkal a hasznos és meglepően hozzáértő intézkedésekkel, amelyeket a katonai vezetőnek meg kellett hoznia nem csak alárendeltjei, de a környék településeinek lakosai érdekében is, megkísérelve megakadályozni a pestis terjedését. Ha jól meggondoljuk, ezek a profilaktikus tanácsok jelentették az egyedüli védekezést a betegséggel szemben.

A több fejezetből álló traktátus írását 1721 júliusában fejezte be Marsigli és a modenai **Giovanni Gioseffro Orsi** márkinak ajánlotta. A törökországi járványok leírása rendkívül érdekes és értékes kultúrtörténeti szempontból is, mivel egy egészen más kultúrájú, gondolatvilágú és más – lényegesen szegényebb – viszonyok között élő nép mindennapjait is bemutatja. Ezek a körülmények, szokások még inkább táptalajt jelentettek a legkülönbözőbb betegségek, járványok kialakulásának, terjedésének.

A kézirat első része a pestis mibenlétét taglalja. Marsigliről, miközben kitér a szörnyű betegség etiológiájára (kóroktan), kórfejlődésére és a kórtan ismertetésére, egyértelműen megállapítható, hogy tudása a kor tudományos ismereteire támaszkodik, megállapításai nem térnek el attól, nincsenek alacsonyabb szinten és ez a hozzáértés – bár természettudományos érdeklődése több tudományágra kiterjedt – szinte meglepő. Egyértelműen érezhető a korabeli orvosi iskolák szelleme, tévedései a kóroktannal kapcsolatban azonosak a kortárs orvosok hibás elképzeléseivel, logikus következtetései a korszak természettudományos gondolkodását tükrözik.

Marsigli a pestissel első alkalommal 1680-ban, Konstantinápolyban találkozott, amikor még a Velencei Köztársaság seregében szolgálva, **Pietro Civrani** parancsnoksága alatt járt ott. Másodízben 1691–92-ben tért vissza, ekkor már mint a császár „békekövete”, és ekkor is szembesülnie

kellett a pusztító kórral. Alapos és különleges megfigyeléseket tett a konstantinápolyi pestissel kapcsolatban és elsődlegesen az éghajlati, légköri viszonyokat hozta fel okul, mégpedig a széljárást, annak irányát, mibenlétét. Úgy tapasztalta, hogy a törökök egészségesen táplálkoznak, véleménye szerint az étellel nem terjedhetett a fertőzés. Azt azonban észrevette, hogy elsősorban azok betegszenek meg, akik valamiféle közvetlen, vagy akár közvetett kereskedelmi kapcsolatban állnak Egyiptommal. Arra a következtetésre jutott, hogy a betegség fészke mindenképpen ott van.

Úgy vélte, hogy a Nílus-delta mocsaras vidékén – a víz vegyi összetételénél fogva is – a napsugár nem képes áthatolni a mocsaras vízfelületen, a rothadó, erjedő anyagok jó táptalajt biztosítanak a pestist okozó miazmák szaporodásának, amelyek azután a levegőben terjednek tovább. A terjedéshez természetesen bizonyos közvetítő anyagra is szükség van a levegőn kívül. A kereskedők által szállított édesvízi szivacs, bőr-, szőrme-, gyapjú- és egyéb szövöttárú, a különböző állati eredetű termék mind alkalmas a miazmák továbbvitelére. Elképzelése szerint ugyanis a levegővel keveredő, szinte porszerűvé vált kórokozót belélegezve betegszenek meg az emberek.

A kézirat további – magyar vonatkozásokat is tartalmazó – része is rendkívül érdekes, értékes adalékokat tartalmaz.

1700 őszén tört ki a járvány Erdélyben, a török táborban. Mivel állandó kapcsolatban állott egymással a két fél, egyértelmű veszélynek volt kitéve nem csak a császári sereg, de közvetve a környék lakossága is. A helyzet annyira borotvaélen táncolt, hogy Marsigli nem kockáztathatta egyetlen embere megbetegedését, elvesztését sem.

Megoldást kellett keresnie, felidézni törökországi útján szerzett ismereteit, megfigyeléseit, tanulmányait, amelyek mind segítséget nyújtottak számára.

Egyértelmű volt, hogy óvintézkedéseket kell foganatosítania, nem bizonytalankodhat, nem késlekedhet, a járvány terjedésének nem csupán a saját emberei védelmében, de a lakosság és nem utolsósorban a birodalom érdekében is gátat kell vetnie.

Török részről semmiféle intézkedést sem léptettek életbe, ezért Marsigli megfogalmazta dekretumát és szigorúan ellenőrizte a rendelkezés betartását, betartatását a táborban, sőt kiterjesztette hatályát a környező területekre is.

A táborhely megválasztása sok gondosságot és előrelátást igényelt. A Beszterce folyó partján (Temesvártól dél-keletre, a Temes folyó mellékfolyója) jelölte ki a császári sereg táborhelyét. A folyó részben természetes határvonalat jelentett, de a vízellátás szempontjából sem volt édektelen a közelsége. Fából készült barakkokban szállásolta el a mintegy 2000 főnyi katonaságot. A táborban mindennek megvolt a maga pontosan kijelölt helye. Értékes információkat tartalmaz a kézirat-hoz mellékelte – Marsigli által készített – akvarell, amelyen lerajzolta az épületek elhelyezkedését a táboron belül, többek között innen tudjuk, hogy kórház-barakkot és a megfertőződöttségre gyanúsak elkülönítésére karantént is építtetett.

A járványveszélyről, a pestis terjedésének megakadályozására hozott intézkedésekről levélben értesítette az uralkodót, sőt egy figyelmeztető tájékoztatást a török parancsnoknak is elküldött.

A rendelkezés a tiltások felsorolásával kezdődik:

A tábornak lehetőség szerint el kell szigetelődnie a törököktől. Az őrszemeknek arra is figyelniük kell, hogy ha a török táborból elkóborolt lovat vagy kutyát látnak, azt haladéktalanul el kell pusztítani. Ha a tábor közvetlen közelében elhullott állatot, vagy emberi holttestet találnak, megfelelő óvintézkedések mellett el kell temetni, erre a feladatra négy külön megfizetett embert kell a táborban alkalmazni. Nem szabad a táborban élőknek semmiféle kintről jövő levelet átvenniük, ellenőrizetlen helyről – főként a törökök felől – érkező árút, élelmiszert behozniuk. Tilos a táborba kóbor kutyákat beengedni: el kell zavarni, vagy el kell pusztítani őket. – Különös figyelmet kell szentelni az élelmezési céllal behozott állatokra (vágómarha, sertés), csak a jól ellenőrzött, járványmentes erdélyi területekről származó állatokat szabad beengedni.

A táboron kívüli területekről érkező katonákat (lovast és lovát egyaránt) 40–50 nap időtartamra karanténba kell zárni, állandó ellenőrzés mellett.

Sem a táborban, sem annak közvetlen közelében nem szabad gyógynövényeket gyűjteni, sőt a tábor határaihoz közeli részeken még megérinteni sem. A gyógyító füveket Erdély megbízható,

betegségmentes vidékein gyűjtik össze, a szakszerűen szárított teákat, keverékeket az arra hivatott kereskedők szállítják a táborba. Minden egyéb – a táborban és annak közelében található – füvet, növényt, bokrot stb. el kell égetni. Minden olyan tárgyat, amely fertőző, gyanús anyagot hordozhat, szintén el kell égetni, bizonyos előre meghatározott időpontban, őr jelenlétében. A tábor lakóit dobszóval kell erre figyelmeztetni és így távol tartani őket az égetés helyétől.

Tilos a katonáknak bármiféle ürüggyel elhagyni a tábor területét. Csak a felettesek megbízásából, fontos feladatok elvégzésére, hivatalos, megbízó irattal léphetnek ki a táborból (pl. muníciószállítás). Az iraton fel kell tüntetni a távollét időtartamát, a ki- és belépés pontos idejét.

A tábor területén meglehetősen sok kutya, igavonó ökör, hátasló stb. volt, ezért Marsigli külön felhívta a figyelmet az állatok szemmel tartására is. Elrendelte, hogy a betegségekre gyanús, vagy esetleg fertőzött helyről beszökött állatokat azonnali hatállyal el kell pusztítani és haladéktalanul eltemetni. Az értékesebb hátaslovakat – hasonlóan az emberekhez – karanténba kell zárni. A járványos területekről érkező szekereket el kell égetni.

A tábor egészségügyi szabályait is pontosan megfogalmazta. A fából épült barakkokban a lehetőség szerinti legnagyobb rendet és tisztaságot kell tartani.

A sereg különböző egységeit Marsigli külön szállásolta el, számmal megjelölt épületekben. Meghatározott helyet biztosított a raktáraknak, istállóknak, mészárszéknek, börtönnek, kórháznak, karanténnak, a különféle kiszolgáló iparos műhelyeknek. Szigorúan kihirdette, hogy mindenkinek tudomásul kell vennie a közösség érdekében betartandó szabályokat és kötelezettségeket. A házakban és a tábor területén egyaránt minden nap kötelező takarítani. A szemetet egy helyen kell összegyűjteni és a táboron kívül egy erre a célra kijelölt helyen elásni és folyamatosan földréteggel betakarni.

A katonák testi higiéniéjére is gondolt, amikor előírta a rendszeres tisztálkodást.

A táborban élő asszonyok kötelesek a katonák ruháit hetente két alkalommal a folyóban kimosni és a szabad levegőn, lehetőség szerint a napon megszáritani. Amikor nem esős vagy ködös az időjárás, alaposan ki kell szellőztetni a barakkokat és bizonyos fertőtlenítő célú füstöléseket kell alkalmazni a házakban és a tábor közterületein is. Ezt az ún. levegőtisztítást késő este kell elvégezni és dobszóval értesíteni róla a táborlakókat.

Nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy elegendő tűzifa legyen a tábor területén. Nem csupán a barakkok fűtésére – nem tudni milyen módon oldották ezt meg – gondolt Marsigli, de elrendelte, hogy az őrök közelében is állandóan gyűjtsanak tüzet, mert veszélyes lehet a meghűlés, az így legyengült szervezetű katonák könnyebben válhatnak egy esetleges fertőzés áldozatává.

Nagy figyelmet szentelt a folyóvíz tisztaságának megőrzésére: aki bármilyen módon szennyezi a vizet, az életével fizet – mondta ki a rendelkezés.

Elkülönített és szigorúan ellenőrzött helyet biztosított a vágóhídnak és a mészárszéknek, külön intézkedéseket fogantatosítva az ott keletkezett, bomló hulladék mielőbbi eltávolítására.

Két épületet jelölt ki lazarétumnak, az egyiket a már megbetegedettek számára, a másikat karanténnak a fertőzőségekre gyanús személyek elkülönítésére, de ugyanez szolgált a kétes eredetű áruk vizsgálatára is. Két seborvost és két borbély-sebészt alkalmazott Marsigli épületenként, a tábori orvosok nevét azonban sajnos nem tartalmazzák a feljegyzések. A sebészek feladataul – a kisebb bajok elhárításán kívül – a gyógyszerek összegyűjtését és rendszerezését írta elő a szabályzat, valamint az ellenőrző munkát. Ellenőrizniük kellett az élelmiszerek és a különféle italok minőségét. Bármiféle gyümölcsöt, halat, friss húst, zöldségfélét csak ellenőrzés után fogyaszthattak a katonák.

A sebészeknek meg kellett vizsgálniuk a liszt minőségét is. Aki nem akart bort inni, csak forralt vizet fogyaszthatott, bizonyos savas fertőtlenítő szer hozzáadásával.

Fontos óvintézkedéseket fogalmazott meg Marsigli a török vezérkarral folytatandó halaszthatatlan tárgyalások idejére, a járvány behurcolásának elkerülése érdekében. Ekkor is jelentős szerepet szánt a füstöléseknek: ezt a különféle gyógyfüvekkel való kórokozó-megsemmisítést a kortársak is előszeretettel alkalmazták. Külön erre az alkalomra építettett egy hidat, amelyet a küldöttség visszatérte után megsemmisített. Az a meghatározott létszámú egység, amely az előkészületeket

végezte és óhatatlanul közelebb került a török táborhoz, a munkák elvégzése után köteles volt 14 napot karanténban eltölteni. A tárgyaló küldöttséget Marsigli igyekezett minél kisebb létszámban meghatározni. Az aláírt okiratot azonnal hosszas füstölésekkel fertőtlenítették, a küldöttség tagjainak visszajövetelük után tetőtől talpig át kellett öltözniük és szintén hosszadalmas füstöléseknek alávetniük magukat. Nem volt szabad semmiféle ajándékot elfogadni, bár ezt a török udvariasság előírta volna.

Természetesen nagy erély kellett a szabályok betartatásához, sőt azok fontosságának megértéséhez is, mivel a sereg javarészt egyszerű, iskolázatlan emberekből állt. Mégis minden erőfeszítést meg kellett tenni, mert az egyedüli esélyt a lehetőség szerinti teljes izoláció és a legszigorúbb higiénés rendszabályok életbe léptetése jelentette ebben a helyzetben. Marsigli nagy érdeme volt, hogy a telet sikerült átvészelnük komolyabb megbetegedések és emberveszteség nélkül. Tavasszal azonban – a törökkel való békekötés után – nem tudta megakadályozni, hogy a törökök átlépjék a tábor határait, így illuzórikussá vált minden addigi intézkedés sikere, és Marsigli kénytelen volt egy újabb elkülönítő helyet létrehozni. 1701 tavaszán – elvégezve katonai küldetését – Marsigli megindult embereivel Bécs felé, elhagyva Erdélyt és a bánáti területet, ahol az elkövetkező években ismételten felütötte fejét és tömegével szedte áldozatait a pestis.

Joggal vetődik fel bennünk a kérdés, Marsigli honnan szerezte orvosi ismereteit, tájékozottságát az orvoslás és a közegészségügy területén. Természettudományi érdeklődéséről már a korábbiak során is tettünk említést, arról a tudásvágyról, amely mindenféle természeti jelenség valódi okát igyekezett feltárni. Minden kutatásban személyes megfigyeléseire, tapasztalataira támaszkodott, nem alkotott üres teóriákat. Visszaemlékezései, önéletrajza, levelezése alapján kiderült az is, hogy milyen szoros szellemi kötelékek, személyes kapcsolatok fűzték a bolognai orvosi karhoz. Bár nem akarta az orvosi hivatást választani, ennek ellenére rendszeresen részt vett anatómiai előadásokon, részben **Jacopo Pighi** professzort hallgatta a padovai egyetemen még közvetlenül magyarországi útja előtt is, de az igazi nagy hatást mégis **Marcello Malpighi** órái, magyarázatai gyakoroltak rá. Kiadatlan kézírataiban olvasható, hogy 21 alkalommal vett részt Malpighi anatómiai előadásain, sőt egy ízben lehetősége volt „*fare dei tagli*”, vagyis boncoláson asszisztálni a Mesternek. Megemlítette azt is, hogy rajzokat készített az anatómiai preparátumokról, a boncolás közben tett megfigyeléseiről. Ez a 14 lap terjedelmű illusztrációs anyag a mai napig megtalálható a bolognai kiadatlan kéziratgyűjteményben. Malpighi személye és tudása iránti tisztelete élete végéig megmaradt, feljegyzéseiben és önéletrajzában Marsigli több helyen részletesen szól a Mester nagy tudásáról, sőt behatóan ismerteti bizonyos kérdésekről alkotott véleményét és a kortársak – honfitársak és külföldiek egyaránt – nagy elismerését Malpighi munkásságával kapcsolatban. Több, Malpighihez írott –rendkívül szívélyes hangú – levele is megmaradt, amelyekben orvosi kérdésekről is szót ejt. A legérdekesebbek – az életrajzi vonatkozások miatt is – a Buda ostroma előtt írott levelek, amelyekben a sebesült és meglehetősen leromlott állapotban lévő Marsigli beszámol sebesüléséről, a nem kifejezetten szakszerű és sikerre vivő seborvosi terápiáról és tanácsokat kér a „*kedves Marcello úrtól*”.

Bizonyára a bolognai orvosi stúdiumok alatt barátkozott össze néhány – később ismertté vált – orvossal, akikkel szintén élénk levelezésben állott, nem csupán a mindennapi élet eseményeit, de komoly természettudományi, filozófiai és orvosi kérdéseket is taglalva. Orvos barátai közé tartozott **Gian Galeazzo Manzi**, aki gyakorló orvosként működött Bolognában, a több tudományos publikációt közreadó **Paolo Piella**, a bolognai egyetemen anatómiát és sebészetet előadó **Alberto Fabbri**, **Vincenzo Viviani**, aki még Galilei tanítványának mondhatta magát, **Giovanni Baptista Garelli** – a „nagy” **Pier Garelli** fia – a császár orvosa, **Giovanni Maria Lancisi**, az egyik legnevesebb olasz anatómus, valamint a mikroszkópos kutatásai által hírnevet szerzett **Antonio Vallisneri**. Életrajzírói szerint, amikor visszavonult a katonai pályáról és életét teljesen a tudományoknak szentelte, Marsigli Leydenben felkereste a hírneves **Hermann Boerhaave**-t is, a tengerek életéről írott könyvéhez kért tanácsokat tőle. Tehát az orvostudomány, az orvosi témák iránti érdeklődés és kutatás egész életét végig kísérte.

Abban a reményben zárom beszámolómat, hogy sikerült Marsigli tudományos életművének egy kevésbé ismert területére felhívni a figyelmet és esetleg további kutatásokra ösztönözni.

IRODALOM

1. *Fekete Lajos*: A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme. Debreczen, Városi ny., 1874.
2. *Jászay Magda*: A kerszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a 15–18. századi Magyarországról. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. p. 260–264.
3. *Jászay Magda*: Párhuzamok és kereszteződések. A magyar–olasz kapcsolatok történetéből. Budapest, Gondolat, 1982. pp. 286–287.
4. *Jöcher, Christian Gottlieb*: Allgemeines Gelehrten-Lexicon... Leipzig, Gleditsch, 1750. Bd. 2. column 209–211.
5. LOIMOLOGIA, sive historia constitutionis pestilentis... Viennae, Van Ghelen, 1714. pp. 11–16.
6. Magyarország története 1526–1686. Szerk. *R. Várkonyi Ágnes*. 2. köt. Budapest, Akadémiai K., 1983. pp. 1622–1628.
7. Magyarország története 1686–1790. Főszerk. *Ember Győző, Heckenast Gusztáv*. Budapest, Akadémiai K., 1989. pp. 36–39.
8. *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek 1. köt. Budapest, Eggenberger, pp. 118–137.
9. *Münster, Ladislao*: Luigi Ferdinando Marsigli e le scienze mediche. In: Il Comune di Bologna, 1933./3. pp. 3–28.
10. *Münster, Ladislao*: L'opera sanitaria del generale Marsigli in una epidemia di peste ed un suo manoscritto inedito su questa malattia. H.ny.é.n. pp. 205–213., pp. 257–269.
11. *Münster, Ladislao*: Una lettera inedita di L.F. Marsigli a Marcello Malpighi scritta da Vienna. In: Atti e memoria dell' Accademia di Storia dell' Arte Sanitaria – Appendice alla Rassegna di Clinica, Terapia e Scienze Affini, 1940, 39, 2, pp. 1–8.
12. *Rosta István*: Magyarország technikatörténete (a honfoglalás korától a III. évezred kezdetéig). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. pp. 67–69., 144–149.
13. *Veress Endre*: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. 1–2. rész. Magyar Könyvszemle, 1906. Új folyam 14. köt. pp. 109–130., 211–231.
14. *Veress Endre*: A Marsigli-centenárium kiadványok magyar vonatkozásai. Magyar Könyvszemle, 1930, Új folyam 37. köt. pp. 264–269.
15. *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864. Budapest, MTA., 1941. pp. LXXXV–LXXXVII.